

ORIGINALNI NAUČNI ČLANAK

Dr Srđan Milošević*

HOD PO ŽICI: O USTAVNOSTI OGRANIČENJA SLOBODE VEROISPOVESTI U VANREDNOM STANJU PROGLAŠENOM U SRBIJI USLED EPIDEMIJE BOLESTI COVID-19

Apstrakt: U prilogu je sugerisan jedan mogući odgovor na dilemu da li je u uslovi-
ma epidemije, sa stanovišta odredaba koje su sadržane u Ustavu Republike Srbije i
relevantnom zakonodavstvu, dopušteno da nadležni organ ograničavajuće interve-
niše u domenu verske slobode – uključujući liturgijsko okupljanje i obavljanja obre-
da pričešćivanja. Predstavljen je, najpre, tok polemike koja je o tom pitanju vođena
u javnosti. Zatim je dat kratak osvrt na stanovište doktrine i sudske jurisprudencije
o problematici odnosa države i crkve i prava na slobodno veroispovedanje. Pošto je
razmotren sadržaj ustavnih garancija prava na slobodno veroispovedanje u Srbiji,
sistemskim tumačenjem ustavnih odredaba i na osnovu utvrđene hijerarhije zaštiće-
nih dobara (život i zdravlje ljudi i sloboda veroispovesti) izveden je zaključak da je i
u uslovima vanrednog stanja moguće ograničenje slobode veroispovedanja, ne samo
u smislu legitimnog zahteva da se neki obred prilagodi epidemiološkim zahtevima
već i da se, in ultima linea, privremeno zabrani.

Ključne reči: načelo svetovnosti, sekularizam, sloboda veroispovesti, ograničenje
sloboda i prava, Ustav Republike Srbije, epidemija Covid-19, priče-
šćivanje.

1. UMESTO UVODA: KRATAK OPIS PROBLEMA

Tokom marta 2020. godine u Srbiji su registrovani prvi slučajevi obo-
ljenja Covid-19, izazvanog širenjem virusa SARS-CoV-2.¹ Zbog proce-
ne da je time ispunjen uslov postojanja javne opasnosti koja „ugrožava

* Naučni saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
e-mail: srdjan.milosevic@inis.bg.ac.rs

1 Prema zvaničnim podacima, prvi slučaj registrovan je 6. marta 2020. godine, In-
formacije o korona virusu COVID-19, 6. 3. 2020 u 18 časova, <https://covid19.rs/информације-о-коронавирусу-covid-19-06-03-2020-у-18-час/>, 19. 5. 2020.

opstanak [...] građana“, predviđen Ustavom,² u Republici Srbiji proglašeno je vanredno stanje.³ Budući da, prema opštem shvatanju, javno zdravlje nedvosmisleno predstavlja odgovornost državnih organa,⁴ na osnovu međunarodnih izvora prava,⁵ Ustava Republike Srbije (koji zaštitu zdravlja predviđa kao pravo),⁶ kao i izričite zakonske obaveze Republike, pokrajine i jedinica lokalne samouprave „*da obezbede sprovođenje epidemiološkog nadzora i mera za zaštitu stanovništva od zaraznih bolesti [...], sredstva za njihovo sprovođenje i nadzor nad sprovođenjem tih mera*“ Vlada je preduzela niz koraka radi sprečavanja masovnijeg zaražavanja, a pre svega mere zabrane okupljanja i kretanja.⁷

Zabranom okupljanja više od određenog broja ljudi, kao i zabranom kretanja u određenim periodima tokom radnih dana, odnosno tokom čitavog vikenda⁸ Vlada je ustanovila pravila koja su posredno ograničavajuće uticala na slobodu veroispovesti. Naime, pridržavajući se pravila koja su propisana, vernici u Srbiji bili bi onemogućeni da obavljaju verske prakse, što je bilo naročito vidljivo u vezi s pripadnicima hrišćanske veroispovesti, koji su u vreme epidemije obeležavali svoj najznačajniji praznik – Uskrs. Oni su bili uskraćeni u mogućnosti odlaska na nedeljna bogoslužjenja i na pričešćivanje (osim u delu radnih dana kada zabrana kretanja nije na snazi). Zabrana javnog okupljanja više od dva lica takođe je predstavljala značajno ograničenje za održavanje liturgija.

Naročito se oko pričešćivanja pravoslavnih vernika u Srbiji manifestovala oštra polarizacija u javnosti, pri čemu su državni organi ostali upadljivo neprimetni, delujući krajnje evazivno. S jedne strane našli su se zastupnici stava da bi obred pričešćivanja, kao oblik rizičnog ponašanja

2 Čl. 200. Ustava Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 98/06.

(Sec: https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html).

3 Odluka o proglašenju vanrednog stanja, *Sl. glasnik RS*, br. 29/20.

4 O odgovornosti države za javno zdravlje videti: Goodman, R. A. *et al.*, (eds.), 2003, *Law in Public Health Practice*, New York, Oxford University Press; Zuniga, J. M., Marks, S. P., Gostin, L. O., (eds.), 2013, *Advancing the Human Right to Health*, Oxford, Oxford University Press.

5 Pre svega Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, UN dok, 217 (III) A, Pariz, 10. decembar 1948. i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima iz 1966, (Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, *Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 7/71, (dalje: MPESKP).

6 Čl. 68. Ustava Republike Srbije.

7 Uredba o merama za vreme vanrednog stanja, *Sl. glasnik RS*, br. 31/20, 36/20, 38/20, 39/20, 43/20, 47/20, 49/20, 53/20, 56/20, 57/20, 58/20 i 60/20.

8 Zabrana okupljanja najpre se odnosila na više od pedeset, potom na više od pet i na kraju na više od dva lica. Zabrana kretanja je počinjala svakog radnog dana od 17, odnosno 18 časova, a u periodu od petka u 17 časova do ponedeljka u 5 časova izju- tra važila je kontinuirano. *Ibid.*, čl. 1a, st. 4.

(podrazumeva zahvatanje komadića hleba uronjenih u vino u pričesnoj čaši, istom kašičicom za sve vernike, i prinošenje kašičice sa tim sadržajem ustima svakog pričesnika) u uslovima epidemije trebalo ili prilagoditi epidemiološkim zahtevima ili zabraniti.⁹ Ovom zahtevu suprotstavili su se zastupnici stava da je u slučaju pričješćivanja vernika reč o praktikovanju verske slobode, koja isključuje mogućnost bilo kakvog mešanja države. Prvi su se, kritikujući crkvu, oslonili na stanovište nauke o načinima širenja virusne infekcije, pozivajući se na odgovarajuće pravne mehanizme koje u uslovima epidemije državni organi mogu i treba da aktiviraju; drugi su prizivali ustavne garancije slobode veroispovesti i versko stanovište da se pričšćem ne može preneti nikakva zaraza.¹⁰

Razlog za ovakvu polarizaciju stavova leži u samoj srži odnosa naučnog i verskog stanovišta. Stanovište nauke o načinima prenošenja¹¹ virusne infekcije je, u osnovnim postavkama, poznato i pojedincima koji nemaju specifično medicinsko obrazovanje. Upotreba istog pribora, koji bez prethodnog odgovarajućeg tretmana (čišćenja, dezinfekcije) zajednički koristi više osoba za unosenje nekog vida hrane iz iste posude, prilikom čega neminovno dolazi do kontakta tog pribora sa delovima usne duplje korisnika, svakako predstavlja rizično ponašanje. Ono što se, međutim, često ne zna ili se zaboravlja jeste sadržaj crkvene dogme koja objašnjava odakle uopšte ovakva pričesna praksa.

Naime, religijska dogma kaže da su hleb i vino, kojim se hrišćani pričšćuju, istinski telo i krv Isusa Hrista, hrišćanskog spasitelja i bogočoveka. To nije puka simbolika, već je reč o tome da se, prema hrišćanskoj teologiji, u određenom liturgičkom trenutku dešava silazak Svetog duha na hleb i vino i tom se prilikom liturgijski darovi transformišu i to pretvaranjem vina u istinsku Hristovu krv, a hleba u njegovo telo. To pretvaranje, još jednom treba istaći, nije simboličko već, kako tvrdi verska dogma,

9 Videti na primer: Sekulović, V., 2020, Ruski rulet sa životima vernika, *Danas Online*, <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/ruski-rulet-sa-zivotima-vernika/>, 18. 4. 2020; Kišjuhas, A., 2020, Religija protiv zdravlja, *Danas Online*, <https://www.danas.rs/kolumna/aleksej-kisjuhas/religija-protiv-zdravlja/>, 30. 4. 2020; Srbljanović, B., 2020, Moć elite, *Javni servis*, <https://javniservis.net/komentar/biljana-srbljanovic-moc-elite/>, 20. 4. 2020.

10 Takav stav je naročito zastupala SPC u svojim saopštenjima: Saopštenje za javnost Svetog Arhijerejskog Sinoda, (http://www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_svetog_arhijerejskog_sinoda_4, 18. 4. 2020); Saopštenje za javnost Svetog Arhijerejskog Sinoda, (http://www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_svetog_arhijerejskog_sinoda_5, 28. 4. 2020).

11 O načinima prenošenja virusa SARS-CoV-2 videti: Modes of transmission of virus causing COVID-19: implications for IPC precaution recommendations, (<https://www.who.int/news-room/commentaries/detail/modes-of-transmission-of-virus-causing-covid-19-implications-for-ipc-precaution-recommendations>, 19. 5. 2020).

stvarno. Takođe je važno istaći da pričest (evharistija) nije neki sporedni verski sadržaj: to je sama suština, vrhunac verskog života, budući da je pričest ustanovio sam Isus Hrist prilikom poslednjeg obeda sa apostolima (Tajna večera).¹²

Uočićemo, dakle, da se na jednoj strani nalazi epidemiološki rezon, koji se sukobljava s dva ključna hrišćanska/pravoslavna sadržaja, na drugoj strani: s liturgičkim zajedništvom (množina okupljenih ljudi) i verovanjem u pretvaranje darova u pravo telo i pravu krv Hristovu, zbog čega, tvrdi se, pričešće ne može biti izvor nečeg tako pogubnog kao što je zaraza. Treći deo ove kontroverze je pomenuta obavezna aktivnost države na sprečavanju širenja zaraze.

Merom zabrane kretanja, koja je postepeno pooštravana tokom vanrednog stanja u martu i aprilu, kao i zabranom okupljanja Vlada nije ciljano ograničila slobodu veroispovedanja, već su te mere bile usmerene na redukovanje kontakata svih građana, u skladu sa epidemiološkim preporukama. Ipak, nema sumnje da bi poštovanje navedenih mera vernike lišilo mogućnosti prisustvovanja uskršnjim liturgijama, dok su liturgije povodom takođe važnog hrišćanskog praznika – Velikog petka – održavane pre satnice stupanja na snagu ograničenja kretanja, uprkos zabrani okupljanja više od dvoje ljudi. Isto se ponovilo i na dan Uskrsa, bez ikakve intervencije državnih organa, iako je propisane mere ignorisao veliki broj građana koji su posećivali bogomolje.¹³

12 Ovu dogmatsku suštinu ovako je izrazio jedan od najpriznatijih teologa SPC Justin Popović: „No ako bi se sve tajne Novoga Zaveta, Zaveta Bogočovekovog, mogle svesti na jednu tajnu, onda je ta tajna – sveta tajna Pričešća [...] Jer sveto Pričešće, to je samo Božansko telo Njegovo, to – sama Božanska krv Njegova, to – sav On u neiskazanoj punoći Svoga Božanstva, Svoga Bogočovečanstva [...] Bog sjedinjuje sa Sobom ljude Svojim bogočovečanskim telom i krvlju, i tako ih na najstvarniji i najprisniji način oroduje sa Sobom, Bogom i Gospodom. I zaista, kroz svetu krv Božju postali smo srodnici Božji po krvi, ostvareno je krvno srodstvo Boga sa ljudima. Zato smo mi deca Božja, sinovi Božiji, a On – Otac naš nebeski. Svetim telom Svojim Gospod i nas ljude oroduje među sobom svetim krvnim srodstvom, svetim bratstvom, jer smo 'jedno telo mnogi' i to 'telo Hristovo', i 'udi među sobom'. Tako nas sveto Pričešće najpre oroduje i sjedinjuje s Bogom, pa onda u Bogu i nas među sobom [...]. Tako svi sačinjavamo jednu svetu bogočovečansku zajednicu. U samoj stvari, u svetom Pričešću je sva Crkva, sve njene tajne i sve njene svetinje. Jer je u svetoj tajni Pričešća sav Gospod Isus. U njoj – sav Novi Zavet. Zavet u sveživotvornoj krvi Božjoj: 'Novi Zavet u mojoj krvi'“. Popović, J., 1978, *Dogmatika pravoslavne crkve od Justina Popovića, Knj. 3, Eklisiologija: učenje o crkvi*, Valjevo, Manastir Čelije.

13 Od početka vanrednog stanja crkva je veoma kreativno tumačila mere socijalnog distanciranja, što ilustruje i saopštenje Sinoda SPC, od 23. marta 2020: „*Pritom ponovo apelujemo na sve naše vernike da dosledno i odgovorno primenjuju sve mere propisane za ovaj teški period, posebno da u svete hramove ulaze radi molitve i blagoslova pojedinačno ili u grupama do pet duša, za vreme bogoslužjenja u velikim hramovima u više dozvoljenih grupa, ali sa što većim rastojanjem među njima, a i kada prate sveto*

U pogledu prakse pričešćivanja koja je izazivala najviše polemike Vlada nije propisala nikakvu konkretnu meru. U ranim fazama vanrednog stanja bili su zabeleženi slučajevi da su policijski organi na određenim mestima proveravali da li se u crkvenim objektima poštuju propisi koji su na snazi u vreme epidemije.¹⁴ Međutim, mediji su izveštavali da se okupljanja kao i obred pričešćivanja, iako u smanjenom obimu, vrše uobičajeno, kada na snazi nije bila zabrana kretanja, ali i kada je ta zabrana bila na snazi, budući da državni organi nisu sprečavali okupljanje vernika čak ni u takvim slučajevima, bez obzira na njihov broj.¹⁵ Uglavnom se sve završavalo dogovorima predstavnika državnih i crkvenih vlasti,¹⁶ koji su sami po sebi dobra praksa, ali se ubrzo pokazalo da nisu bili dovoljno delotvorni. Crkva je tvrdila da poštuje preporučene mere (razmak između vernika), ali je istovremeno kršila one zapovedene (naime zabranu okupljanja, naročito u vreme opšte zabrane kretanja) i sve to, koliko je poznato, bez pravnih sankcija. Deo javnosti negodovao je zbog držanja crkve i zbog indolentnog odnosa državnih organa prema kršenjima propisa iz verskih razloga, dok je kod pojedinih predstavnika desne intelektualne i političke scene takvo negodovanje isprovociralo ocenu da se u slučaju kritikovanja crkvene prakse i državne pasivnosti u uslovima epidemije radi o „autošoviniističkoj histeriji“.¹⁷ U tom smislu, nije bez ironije da je jedina intervencija policije bila usmerena protiv sveštenstva i vernika jedne katakombalne pravoslavne frakcije, koja je u sukobu sa zvaničnom SPC. Starešina ove organizacije je jedino versko lice protiv kojeg je policija preduzela oštrije mere zbog nepoštovanja propisa u vezi sa epidemijom.¹⁸

bogoslužnje stojeći napolju, pod otvorenim nebom, da se ne okupljaju u grupe veće od dozvoljenog broja i rastojanja jednih od drugih unutar svake grupe i između raznih grupa.“ Saopštenje za javnost Svetog Arhijerejskog Sinoda, (http://www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_svetog_arhijerejskog_sinoda_4, 25. 4. 2020).

- 14 Videti na primer: Tasić, J., 2020, Policija kontroliše beogradske crkve, *Danas Online*, (<https://www.danas.rs/drustvo/policija-kontrolise-beogradske-crkve/>, 19. 5. 2020).
- 15 Videti na primer: U pojedinim crkvama pričešćivanje i za Uskrs, vernici sa kućnim ljubimcima otišli u crkve, *Insajder*, (<https://insajder.net/sr/sajt/vazno/17997/>, 19. 5. 2020); Mediji: U crkvi u Petrovaradinu dvadesetak vernika, nepoznati snimali novinare, *NI*, (<http://rs.n1info.com/Vesti/a590776/Mediji-Crkva-u-Petrovaradinu-puna-nepoznati-snimali-novinare.html>, 19. 5. 2020); Crkva puna usred policijskog časa: Imamo prećutnu dozvolu, *NovaS*, (<https://nova.rs/drustvo/uprkos-policijskom-casu-vernici-izasli-na-sluzbu/>, 19. 5. 2020).
- 16 Patrijarh u razgovoru sa Vučićem: SPC će poštovati mere Vlade, *Danas Online*, (<https://www.danas.rs/drustvo/patrijarh-u-razgovoru-sa-vucicem-spc-ce-postovati-mere-vlade/>, 19. 5. 2020).
- 17 Antonić, S., 2020, Uskršnja autošoviniistička histerija i poplava doušništva, *Nova srpska politička misao*, (<http://www.nspm.rs/kolumne-slobodana-antonica-uskrsnja-autosovinisticka-histerija-i-poplava-dousnistva.html>, 5. 5. 2020).
- 18 J. T., 2020, Prvo hapšenje zbog vernika na liturgiji, *Danas Online*, (<https://www.danas.rs/drustvo/prvo-hapsenje-zbog-vernika-na-liturgiji/>, 10. 5. 2020).

Opisana u najkraćem, problemska situacija, dakle, izgleda ovako: u državi je proglašeno vanredno stanje zbog širenja zaraze koja se prenosi (između ostalog) i na način na koji se vrši pričešćivanje. Obred pričešćivanja, ali i sam način na koji se on vrši, za konkretnu veroispovest je, tvrdi se, od suštinskog značaja. Država, koja poštuje načelo nemešanja u pitanja verske dogmatike kao ni u načine veroispovedanja, istovremeno ima obavezu da preduzme mere radi sprečavanja širenja zaraze. To znači da država i u pogledu pričešćivanja mora da zauzme određeno stanovište, od kojeg zavisi da li će se i kako te mere odnositi na crkvu i vernike. Iz svega navedenog sledi pitanje: Kakav stav državni organi treba da zauzmu u pogledu prakse okupljanja i pričešćivanja vernika u okolnostima proglašene epidemije, u uslovima vanrednog stanja? Da bi se odgovorilo na ovo pitanje potrebno je osvrnuti se na savremeno ustavno uređenje odnosa države i crkve, a naročito na obim i sadržinu prava na slobodu veroispovesti (naročito na pitanje mogućnosti njegovog ograničenja), na relevantnu zakonsku regulativu i sudsku jurisprudenciju, uporednopravno i u Republici Srbiji.

2. DRŽAVA I VERSKE ORGANIZACIJE

Teorija na različite načine klasifikuje poznate modele odnosa države i verskih organizacija. Jedna od tih klasifikacija dodatno diversifikuje opštu podelu na modele u kojima postoji njihova međusobna povezanost i one u kojima funkcionišu odvojeno: (1) U državama u kojima postoji povezanost države i jedne ili više verskih organizacija njihov se odnos uređuje na principu: (a) subordinacije (podređenosti verske organizacije državi ili obrnuto, kao u slučaju teokratije); ili (b) koordinacije, koja podrazumeva jednu (monokonfesionalnost), dve (bikonfesionalnost) ili mnoštvo verskih organizacija (multikonfesionalnost), pri čemu u poslednjem slučaju, zbog mnoštva ravnopravnih verskih organizacija, zapravo postoji tendencija ka modelu separacije; (2) U državama u kojima preovladava model odvojenosti, ovaj podrazumeva: (a) strogu separaciju ili (b) kooperativnu odvojenost.¹⁹

2.1. PRINCIP SEKULARNOSTI – OPŠTI POGLED

Kada je reč o državama u kojima je usvojen neki od modela odvojenosti – a taj nas pristup zanima utoliko što je zastupljen u Republici Srbiji – nije redak slučaj i da se nesporno pravo države da verskim organizacijama (kao i svakome drugom na svojoj teritoriji) zapovedi određeno

19 Draškić, M., 2013, Ustav Srbije: Striktna ili kooperativna odvojenost crkve i države?, *Sveske za javno pravo*, 4, str. 37–38.

ponašanje lakonski u javnosti argumentuje stavom da je konkretna država odvojena od crkve, odnosno da je sekularna.²⁰ Ovo je naročito izraženo ako je država na taj način definisana eksplicitno, odnosno ako je i po svojoj izričitoj samoidentifikaciji sekularna, što takođe važi za Srbiju.²¹

Međutim, veza sekularnosti i dometa državnog imperijuma u odnosu na verske organizacije ipak nije tako jednoznačna. Ako je posredi pitanje da li je jedna država ovlašćena da nametne i nekoj verskoj organizaciji određeno ponašanje, načelni odgovor je da demokratska država to može legitimno učiniti, ali, dakako, isključivo u ustavom i zakonima predviđenom okviru.²² Iako je sekularnost važan princip moderne ustavnosti, sam taj princip nije po sebi dovoljan da argumentuje bilo kakav državni intervencionizam u domenu praktikovanja prava na slobodu veroispovesti, koje spada u red visoko zaštićenih prava, o čemu će kasnije biti reči. S druge strane, proklamovanje sekularnog karaktera države nedvosmisleno podrazumeva određene konsekvence u odnosima države i verskih organizacija, pa čak i u odnosu države prema samoj religiji kao društvenoj pojavi.²³ Te konsekvence i čine specifičnu razliku između sekularne države i one koja nije sekularna. Nas ovde, razume se, u osnovnim crtama zanimaju posledice proklamovanja sekularne države ili, preciznije, posledice ustavne sekularnosti.²⁴ Naime, osnovne konture okvira u kojem je moguća

20 Ova pojava zapažena je već u literaturi, videti: Avramović, S., *Understanding Secularism in a Post-Communist State: Case of Serbia*, u: Martínez-Torrón, J., Durham Jr., W. C., (eds.), 2015, *Religion and the Secular State: National Reports*, Madrid, Servicio de Publicaciones de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense, p. 601.

21 Čl. 11. Ustava Republike Srbije glasi:

„Republika Srbija je svetovna država.

Crkve i verske zajednice su odvojene od države.

Nijedna religija ne može se uspostaviti kao državna ili obavezna.“

Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 98/06.

(Sec: https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html).

22 Pravo državne vlasti da ograniči slobodu veroispovedanja u određenim okolnostima sadržano je u najvažnijim međunarodnim dokumentima kao što su, primera radi, *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* (član 18), kao i *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda* (član 9). Takvo pravo države sadržano je i u članu 43. *Ustava Republike Srbije*. O tome će detaljnije biti reči na odgovarajućem mestu u ovom radu.

23 Primera radi, vidljivo isticanje ličnog verskog obeležja pojedinca (korisnika neke usluge, posetioca, klijenta, ali ne i zaposlenog) u državnoj instituciji u SAD neće biti u suprotnosti sa sekularnim principom, dok se u Francuskoj takvo isticanje smatra narušavanjem principa laiciteta bez obzira da li je reč o zaposlenom u instituciji ili privatnom licu, iako obe države proklamuju model stroge odvojenosti. Detaljnije o razlikama dva modela striktno odvojenosti države i verskih organizacija videti u: Božić, M., 2013, *Laička republika*, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 14 i passim.

24 Opširnije je ovaj fenomen obrađen: Mancini, S., Rosenfeld, M., 2014, *Constitutional Secularism in an Age of Religious Revival*, Oxford, Oxford University Press.

intervencija države (koja nas ovde interesuje) svakako iscartava ustavna definicija odnosa države i verskih organizacija, koji je uređen na jedan od navedenih načina.

Pitanje koje se nameće u rečenom kontekstu jeste pitanje prirode, sadržaja, dometa ustavom proklamovane sekularnosti. Savremena praksa u tom pogledu, kao i literatura koja tu praksu analizira, daleko je od usaglašenosti, ali se stiče snažan utisak da dominira stanovište da je forma stroge separacije prevaziđena,²⁵ podjednako kao i razumevanje sekularnosti kao striktnosti odvojenosti države i verskih organizacija. Shvatanje o prevaziđenoj striktnosti separacije ima u vidu pluralizam različitih praksi u njihovim odnosima, s posledicama koje se u doktrini karakterišu u rasponu od, kako smo videli, posve legitimnih do neustavnih i diskriminatorских u odnosu na manje verske zajednice.²⁶

Postoje, međutim, snažni (teorijski, doktrinarni, istorijski i praktični) razlozi zašto pod pojmom sekularne države treba razumeti samo model stroge separacije. Ovo pre svega imajući u vidu: (1) da je sekularna država proistekla iz političke doktrine sekularizma koja, ma koliko nijansirana, ne poznaje ideju „mekane“ separacije;²⁷ (2) da je izvorno ustavna sekularnost upravo podrazumevala striktnu odvojenost;²⁸ (3) da striktna odvojenost nije izgubila istorijski legitimitet, odnosno da su i dalje vidljive njene prednosti u odnosu na drugačije definisane odnose; (4) da razumevanje sekularne države (sekularnosti) kao kontinuuma raznih značenja uvodi nedopustiv pojmovni relativizam. Naime, ako pojam pokriva semantički niz koji, na jednom kraju, započinje pukom činjenicom odvojenosti (fluidnog sadržaja), a završava se njenim vrlo striktnim modalitetima, na suprotnom kraju, sam princip, zbog tog mnoštva značenja,

25 Kada je reč o evropskim zemljama to je nedvosmislen zaključak u: *Država i Crkva u Evropskoj uniji*, Robers, G., (ur.), 2012, Beograd, Pravoslavni bogoslovski fakultet.

26 Fox, J., 2011, Separation of Religion and State and Secularism in Theory and in Practice, *Religion, State and Society*, Vol. 39, No. 4, p. 390.

27 Kao politička ideja sekularizam oscilira između neutralnosti i hostilnog stava u odnosu na religiju. Videti: Adhar, R., 2013, Is Secularism Neutral?, *Ratio Juris*, No. 3, pp. 404–429. Ideja sekularizma je i u pravnoj nauci u Srbiji prepoznata kao koncept koji podrazumeva striktnu odvojenost: Rakitić, D., 2015, Secularity and Religious Neutrality in the Context of Democracy – Origins and Concepts, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 2, str. 214–215.

28 Bhargava, R., 2014, How Secular is European Secularism?, *European Societies*, 16 (3), pp. 329–336. Na ovom mestu je umesno uputiti na jednu preglednu istoriju sekularizacije: McLeod, H., 2000, *Secularisation in Western Europe, 1848–1914*, Palgrave Macmillan. Videti i: Casanova, J., 1998, *Public Religions in the Modern World*, Chicago, London, University Chicago Press, pp. 11–17 i passim; Laborde, C., 2017, *Liberalism's Religion*, Cambridge, London, Harvard University Press, p. 164; Zala, M., 2019, Secularism in Political Philosophy, *Oxford Encyclopaedia of Politics*, <https://oxfordre.com/politics/>, DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.1388.

de facto ne znači više ništa. Međutim, njegovo eventualno proklamovanje (na primer u ustavnom tekstu) mora imati što je moguće preciznije značenje.²⁹ Tako Andraš Šajo (*András Sajó*) uočava potrebu za „jačanjem ustavnog sekularizma“, odnosno za „robustnim ustavnim sekularizmom“ za koji se zalaže, jasno podrazumevajući strogu separaciju države od „snažne religije“.³⁰ To bi značilo da se u okviru modela odvojenosti države i crkve izdvajaju dva modaliteta: kooperativna odvojenost i striktna odvojenost, pri čemu je, prema našem mišljenju, samo u ovom drugom slučaju reč o sekularnoj državi.³¹ I praksa i doktrina su ovakvo shvatanje sekularnosti nepotrebno kompromitovali upitnom rekonceptualizacijom pojma, kako bi se sam koncept prilagodio postojećim praksama. Nije, konačno, bez značaja ni to što se u literaturi, a ni u sudskoj jurisprudenciji ne sreće još uvek pojam „kooperativna sekularnost“. To, rekli bismo, sveđoći o svojevrsnoj intelektualnoj nelagodi, pa se radije koristi konstrukcija

29 Shvatanje sekularizma kao striktno odvojenosti države i crkve/religije, istini za volju, sve više se u doktrini napušta, po mišljenju autora ovog priloga – neopravdano. Za suprotno stanovište i samaran pregled osnovnih argumenata tog stanovišta videti: Avramović, S., 2011, Poimanje sekularnosti u Srbiji – refleksije sa javne rasprave u Ustavnom sudu, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 2, str. 279–301. Koristan pregled debate *pro et contra* razumevanja sekularizma kao stiktne odvojenosti (takođe sa opredeljenjem autora za protivno stanovište) videti u: Alkan, Y. S., 2015, *Facilitative Secularism: The Place of Religious Arguments in Public Political Debate*, Leicester, University of Leicester (rukopis doktorske disertacije), dostupno na: https://leicester.figshare.com/articles/Facilitative_secularism_the_place_of_religious_arguments_in_public_political_debate/10142606/1, 12. 4. 2020.

30 Uporediti: Sajó, A., Preliminaries to a Concept of Constitutional Secularism, *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 6, No. 3–4, pp. 605, 607; Sajó, A., 2009, Constitutionalism and Secularism: The Need For Public Reason, *Cardozo Law Review*, 6, pp. 2401–2430.

31 U tom smislu veoma je zanimljiva intervencija umešača u slučaju *Lauci et al. protiv Italije*, naime vlada Jermenije, Rusije, Kipra, Bugarske, Grčke, Litvanije, Malte i San Marina. Pošto je u pomenutom slučaju prvostepena odluka sudskog veća sadržala stav da isticanje raspeća u državnim školama u Italiji predstavlja povredu Evropske konvencije (preciznije člana 9, koji se odnosi na slobodu veroispovesti) u drugostepenom postupku vlade pomenutih zemalja iznele su shvatanje da je Sud u prvostepenoj odluci neutralnost države u verskim pitanjima pomešao sa principom sekularnosti. Ističući da više od polovine stanovništva Evrope živi u državama koje nisu sekularne vlade država umešača ukazuju na to da „mišljenje Veća nije predstavljalo izraz pluralizma koji proizilazi iz sistema Konvencije, već izraz sekularne države“, kao i da država „koja bi podržavala sekularnost nasuprot religioznosti ne bi bila neutralna“. Drugim rečima, prema shvatanju vlada država umešača, sekularna država ne podrazumeva neutralnost, već određeni negativni stav prema verskim sadržajima uopšte. Implikacije tog razumevanja po sadržaj ustavnih odredaba o sekularnosti države bila bi, nedvosmisleno, da sekularnost podrazumeva ne samo striktnu već u izvesnoj meri i hostilnu odvojenost. ECtHR, *Lautsi and others v. Italy*, no. 30814/06, Judgment of 18 March 2011 [GC], para. 116.

„kooperativna odvojenost“. U teoriji se čak sreću sugestije da se pojam „sekularizam“ sasvim napusti.³²

U svakom slučaju, čak i u situaciji kada postoji striktna odvojenost, bilo da je sekularnost eksplicitni ustavni princip ili se izvodi iz drugih odredaba, izvesna fleksibilnost u odnosima o kojima je reč svakako nije nezamisliva niti nelegitimna (iz čitavog niza situaciono specifičnih razloga), ali bi to moralo ostati u granicama neophodno potrebnog. U tom smislu se ne možemo složiti s tvrdnjom³³ da je sekularizam kao ideološka osnova konkretnih oblika ustavne sekularnosti nespojiv sa mestom religije u demokratskom društvu. Međutim, eventualna veća odstupanja od ustavne sekularnosti (kada je ova proklamovana), odnosno od striktnosti odvojenosti, ne bi trebalo posmatrati kao legitimnu izmenu sadržaja ovog koncepta, kako se u današnje vreme često tumači, već kao njegovo zanemarivanje i napuštanje, dakle kao protivustavno postupanje.³⁴

2.2. OSVRT NA PRINCIP SEKULARNOSTI U REPUBLICI SRBIJI

Sve ovo dovodi nas do pitanja: Kakve su konsekvence činjenice da je Republika Srbija Ustavom definisana kao „svetovna država“? Prilika da se o sadržaju svetovnosti države izjasni najviši sudski autoritet za pitanja ustava u Srbiji – njen Ustavni sud – ukazala se povodom zahteva za ocenu ustavnosti Zakona o crkvama i verskim zajednicama iz 2006. godine. Vrlo razložnu smernicu, naročito za ciljno i istorijsko tumačenje odredbe o svetovnosti države koju sadrži važeći Ustav, ponudili su Tanasije Marinković i Marija Draškić, koja je tada bila i na funkciji sudije Ustavnog suda i postupala u svojstvu sudije izvestioca. Oboje autora ukazali su na okolnost da se pojam svetovne države Ustavom iz 2006. godine prvi put uvodi u ustavni tekst u Srbiji i da to predstavlja jednu novu referentnu činjenicu koja bi morala biti uzeta u obzir.³⁵ Trebalo je, drugim rečima, odgovoriti na pitanje šta je smisao odluke ustavotvorca da odstupa od dotadašnje ustavne norme i da, predviđajući kao i u ranijem ustavnom tekstu odvojenost države i crkve, dodatno naglasi i njen svetovni karakter. S druge strane, ovu činjenicu je kao irelevantnu dezavuisao u svom prilogu raspravi o ustavnosti pomenutog zakona Sima Avramović, shvatanjem da eksplicitno

32 Bader, V., 1999, Religious Pluralism. Secularism or Priority for Democracy?, *Political Theory*, 5, pp. 597–632.

33 Videti: Rakitić, D., 2015, str. 233.

34 Fox, J., 2011, pp. 384–401; Fox, J., 2019, How Secular Are Western Governments' Religion Policies?, *Secular Studies*, 1, pp. 3–33.

35 Marinković, T., 2011, Prilog za javnu raspravu o ustavnosti Zakona o crkvama i verskim zajednicama, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1, str. 367–385; Draškić, M., 2013, str. 37–46.

unošenje svetovnosti u ustavni tekst nije od značaja, bez obzira što je to predstavljalo jednu vidnu osobenost u odnosu na prethodni ustav.³⁶

U prilogu raspravi pred Ustavnim sudom Republike Srbije, koji je sačinio Avramović, u najvećoj meri je relativizovano značenje pojma sekularna, odnosno svetovna država. To je nekada činjeno nedovoljno zakruženom argumentacijom za tako snažnu tvrdnju.³⁷ Uz rizik da se u kratkom osvrtu na argumentaciju iz pomenutog priloga ponešto od bitnog sadržaja izostavi, čini se da je osnovni zaključak Avramovića da pojam svetovna/sekularna država nema nikakvo pravno-tehničko značenje, pa iako se navodi kao princip u ustavima, ne može pouzdano značiti ništa bitno sadržajnije od opšteg stava o (institucionalnoj) odvojenosti države i crkve. Pozivajući se na prakse prisutne u evropskim zemljama, u cilju određivanja sadržaja pojma „sekularnost“, kao i na relevantno zakonodavstvo u samoj Srbiji, Avramović je argumentovao stanovište da odredba o svetovnom karakteru države u Ustavu Srbije ne podrazumeva striktnu, već kooperativnu odvojenost.³⁸

U svojoj odluci Ustavni sud Srbije u potpunosti se oslonio na Avramovićevu argumentaciju, koja je osnažena i nizom tumačenja koja je na traženje Ustavnog suda priložio zakonodavac. Ključno stanovište Ustavnog suda Srbije jeste da „u Republici Srbiji ne postoji sistem stroge odvojenosti crkve i države, odnosno da se ne može govoriti o apsolutnoj odvojenosti crkve od države, nego o sistemu kooperativne odvojenosti“.³⁹ Sadržaj

36 Avramović, S., 2011, str. 297–298.

37 Kao samo jedan primer takvog načina može se navesti Avramovićev prikaz stanja u Francuskoj, za koju se u prilogu tvrdi da je u toj zemlji „laïcité à la française [...] danas više mit nego realnost“, o čemu „najupečatljivije govore redovni sastanci koje bar jednom svake godine održava francuska Vlada s vodećim biskupima, kada se pretresa-ju aktuelna društvena pitanja i razmenjuju mišljenja o budućim koracima“. To je, uz druge primere, dokaz za izričitu tvrdnju: „Dogma o potpunoj neutralnosti i nemešanju je srušena“ i za pouku da „čist model odvojenosti jednostavno nije mogao da funkcionise“. Avramović, S., 2011, str. 295. Istina je, međutim, da „čist model“ potpune odvojenosti, koji bi podrazumevao da nikada, nigde i ni u čemu nema nikakvog kontakta države i crkve zaista nije moguć, ali takav nikada nigde nije ni postojao, niti je predviđen u francuskom sistemu. Osim toga, kada država i crkva održavaju određene kontakte, to teško da može biti najupečatljiviji primer da je francuski laicitet mit, pri čemu je ostalo veoma maglovito formulisano zapravo ključni deo sadržan u tvrdnji da se na sastancima vlade i biskupa „razmenjuju mišljenja o budućim koracima“. Avramović nas ovde ostavlja u nedoumici u pogledu makar naznaka u kom pravcu i na kom terenu se ti koraci preduzimaju, kako oni obavezuju državu, a kako crkvu ili, možebiti, država jednostavno sasluša najjaču versku organizaciju i dalje postupa prema njenim zahtevima, da li su sami razgovori ili posledice razgovora vid privilegovanja većinske crkve i tome slično.

38 Avramović, S., 2011, str. 297–299.

39 Ustavni sud Republike Srbije, IY3-455/2011, presuda od 16. 1. 2013, *Sl. glasnik RS*, br. 23/13, (Sec: <http://www.ustavni.sud.rs/page/predmet/sr-Latn-CS/8389/>, 3. 5. 2020).

svetovnog odnosa odvojenosti države i crkve utvrđen je u ovom predmetu na osnovu legislativne i prakse, koja u slučaju Srbije, prema shvatanju Ustavnog suda, sugeriše upravo takvu „kooperativnu odvojenost“.⁴⁰

Ovakvim judikatom sud je sasvim otklonio mogućnost da primeni sve potrebne oblike tumačenja, opredeljujući se za postupak „inverznog“ sistemskog tumačenja ustavne norme i usklađenosti zakonskog teksta sa njom. Naime, smisao ustavne norme utvrđivan je na način da sama ustavna norma bude protumačena tako da bude u saglasnosti s nekoliko zakonskih propisa. Kako opravdano uočava Draškić, nikada pre „u praksi Ustavnog suda nije bila napravljena takva inverzija da se, umesto ocene ustavnosti jednog zakona u odnosu na jedno od načela Ustava, pristupi njegovoj odbrani pozivanjem na neke druge, iz sličnih razloga takođe sporne zakone“.⁴¹

Izbegavanje Ustavnog suda da se izjasni o notornoj činjenici da je ustavotvorac isticanjem svetovnog karaktera države među ustavnim načelima hteo reći nešto bitno o karakteru države predstavlja propuštenu priliku da se na mnogo temeljniji način protumači ustavni tekst, pri čemu se ne radi „o jezičkom značenju pojma svetovnosti odnosno sekularnosti države naspram pojma odvojenosti crkve i države, već samo o tome da je sada svetovnost države ustavno načelo, a da ranije to nije bilo“.⁴² Sistemsko tumačenje koje je primenio Ustavni sud, kao i olako odbacivanje da se u obzir uzme novina kakvu predstavlja eksplicitno proklamovanje ustavne svetovnosti predstavljaju u najmanju ruku kontroverzno pravno rezonovanje.⁴³

Na kraju, preko pojma sekularnosti/svetovnosti, kako god on bio shvaćen, ne može se doći do odgovora na pitanje sa početka ovog članka. Taj pojam nam svakako govori o odvojenosti države i verskih zajednica (bez obzira na nesuglasice o karakteru te odvojenosti) ali, usled velike proizvoljnosti u njegovom tumačenju, ne govori ništa o konsekvencama te odvojenosti za konkretne prakse. Štaviše, razumevanje ustavne svetovnosti, kakvo je usvojio Ustavni sud Srbije, stvara pravno okruženje koje čak

40 Avramović, S., 2011, str. 297.

41 Draškić, M., 2013, str. 42.

42 *Ibid.*

43 Pored navedenih radova T. Marinkovića i M. Draškić videti i: Mitrović, P., 2015, Načelo svetovnosti u Republici Srbiji prema Ustavu iz 2006, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1, str. 287–303; Gujaničić, D., 2012, Načelo svetovnosti države u Srbiji, *Politička revija*, 34, str. 105–126; Mikić, V., 2017, Svetovnost države u Ustavu Republike Srbije i njegovoj primeni, *Srpska politička misao. Posebno izdanje*, str. 249–262; Simović, D., Simeunović Patić, B., Normative sacred versus real desecularisation road to (in)tolerant and (un)violent Serbian society, u: Jevtić, M., Veković, M., 2016, *10 godina časopisa „Politikologija religije“*. Zbornik radova, Beograd, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, str. 102–121.

legitimizuje privilegovanje zakonskih „tradicionalnih verskih zajednica“, a među njima i SPC, pri čemu je obim tog privilegovanja, jednom dopuštenog, neodređeno širok.

Ipak, iz same odvojenosti države (koja je nesporna) i verskih organizacija proističe da će se između države i crkve, u pogledu razrešenja pitanja o eventualnoj potrebi i dozvoljenosti ograničavajuće državne intervencije u domenu slobode veroispovedanja (u konkretnoj epidemiološkoj situaciji), uspostaviti neki međusobni odnos, a sadržaj tog odnosa određen je preko garantovane slobode misli, savesti i veroispovesti. Zato je potrebno izvršiti analizu odredaba koje se odnose na slobodu veroispovesti i mogućnosti njenog legitimnog ograničenja, imajući u vidu proglašenje vanrednog stanja uvedenog zbog epidemije zarazne bolesti.

3. SLOBODA VEROISPOVESTI

Sloboda veroispovesti sastoji se iz dva aspekta – unutrašnjeg (*forum internum*) i spoljašnjeg (*forum externum*), pri čemu prvi, unutrašnji, podrazumeva slobodu svakog pojedinca da veruje doslovce u bilo šta, a drugi, spoljašnji aspekt, podrazumeva pravo pojedinca i kolektiva da svoje verovanje javno ispolji u odgovarajućoj formi. Dok *forum internum* ima status apsolutnog prava i ne može se ničim ograničiti, *forum externum*, iz razumljivih razloga, trpi ograničenja.⁴⁴ Ipak, sloboda veroispovesti je veoma snažno zaštićena međunarodnim izvorima prava, kao i velikom većinom nacionalnih pravnih akata, koja i sama uglavnom preuzimaju rešenja iz međunarodnih izvora, ponekad uz manje modifikacije. Visok stepen zaštite ogleda se u relativno uskom krugu razloga (*numerus clausus*) koji, prema zakonodavcu, legitimno opravdavaju ograničenje ovog prava.

3.1. GARANCIJE SLOBODE VEROISPOVESTI U IZVORIMA PRAVA

U Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima, članom 18. predviđeno je da „svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti“ (*forum internum*), pri čemu ovo pravo uključuje i „slobodu da čovek sam ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, manifestuje svoju veru ili uverenje podučavanjem, običajima, molitvom i obredom“ (*forum externum*). U članu 29. tačka 2. ovog dokumenta sadržano je opšte pravilo ograničenja

44 Murdoch, J., 2012, *Protecting the Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion Under the European Convention on Human Rights*. Council of Europe Human Rights Handbooks, Strasbourg, Council of Europe; Božić, M., 2013, str. 29–38; Marinković, T., u: Popović, D., (ur.), 2017, *Komentar Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Beograd, Službeni glasnik, str. 215.

prava: „U vršenju svojih prava i sloboda svako se može podvrgnuti samo onim ograničenjima koja su predviđena zakonom isključivo u cilju obezbeđenja potrebnog priznanja i poštovanja prava i sloboda drugih, kao i zadovoljenja pravičnih zahteva morala, javnog poretka i opšteg blagostanja u demokratskom društvu.“⁴⁵

I u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950. godine članom 9. garantovano je da „svako ima pravo na slobodu misli, savesti i verispovesti“, što uključuje „slobodu čoveka da, bilo sam ili zajedno s drugima, javno ili privatno, ispoljava veru ili uverenje molitvom, propovedi, običajima i obredom“. U Konvenciji je takođe predviđeno, u tački 2. člana 9, da „sloboda ispovedanja vere ili ubeđenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu javne bezbednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.“⁴⁶

U nešto docnijem dokumentu, Međunarodnom paktu o ljudskim i građanskim pravima iz 1966. godine, takođe poteklom iz Ujedinjenih nacija, članom 18. predviđeno je da „svako ima pravo na slobodu mišljenja, savesti i veroispovesti“, kao i „slobodu da pojedinačno ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, ispoljava svoje verovanje ili ubeđenje veroispovedanjem, obavljanjem obreda, pohađanjem službe i nastavom“. Isti član, u tački 3, u pogledu ograničenja te slobode predviđa sledeće: „Sloboda ispoljavanja svoga verovanja ili svoga ubeđenja može se podvrgnuti jedino ograničenjima koja su predviđena u zakonu i koja su neophodna za zaštitu javne bezbednosti, poretka, zdravlja i morala, ili osnovnih sloboda i prava drugih lica.“⁴⁷

Osim što su u Republici Srbiji na snazi svi pomenuti međunarodni dokumenti i Ustav Srbije ponovio je rešenja iz međunarodnih izvora i tako veoma snažno zaštitio slobodu veroispovesti na nacionalnom nivou. Odredba Ustava kojom je u članu 43, pod rubrumom Sloboda misli, savesti i veroispovesti, garantovana pomenuta sloboda glasi:

„Jemči se sloboda misli, savesti, uverenja i veroispovesti, pravo da se ostane pri svom uverenju ili veroispovesti ili da se oni promene prema sopstvenom izboru [...]

Svako je slobodan da ispoljava svoju veru ili ubeđenje veroispovedanja, obavljanjem verskih obreda, pohađanjem verske službe ili nastave,

45 Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, UN dok, 217 (III) A, Pariz, 10. decembar 1948.

46 Evropska Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda izmenjena u skladu sa Protokolom br. 11, *Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 12/10 i 10/15. (Dalje: Konvencija).

47 Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, *Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 7/71, (Dalje: MPGPP).

pojedinačno ili u zajednici s drugima, kao i da privatno ili javno iznese svoja verska uverenja.

*Sloboda ispoljavanja vere ili uverenja može se ograničiti zakonom, samo ako je to neophodno u demokratskom društvu, radi zaštite života i zdravlja ljudi, morala demokratskog društva, sloboda i prava građana zajamčenih Ustavom, javne bezbednosti i javnog reda ili radi sprečavanja izazivanja ili podsticanja verske, nacionalne ili rasne mržnje.*⁴⁸

Dakle, u međunarodnim izvorima prava, koji su deo pravnog poretku Republike Srbije, kao i u Ustavu Republike Srbije nedvosmisleno su sadržane odredbe koje predviđaju mogućnost ograničenja slobode veroispovesti. Ta ograničenja su moguća radi zaštite vrednosti koje su, prema prihvaćenom shvatanju, nadređene slobodi veroispovesti. Kao i u svakom drugom slučaju ograničenja nekog prava, dopuštenost ograničenja zavisi od ispunjenosti nekoliko uslova: (1) da je ograničenje primenjeno iz dopuštenog razloga, odnosno sa legitimnim ciljem; (2) da je ono neophodno potrebno; (3) da je obim ograničenja srazmeran cilju zbog kog se ograničenju pribegava.⁴⁹

U slučaju epidemije izazvane nepoznatim virusom, zbog čega je, prema proceni Vlade, bilo potrebno proglašenje vanrednog stanja, ukoliko određene verske prakse doprinose širenju epidemije, navedeni uslovi za ograničenje slobode veroispovesti su ispunjeni. Najpre, ograničenje se preduzima radi zaštite života i zdravlja ljudi, što je nedvosmisleno nadređena vrednost slobodi veroispovesti i predstavlja legitiman i Ustavom i zakonom⁵⁰ predviđen razlog njenog ograničenja. Osim toga, budući da je izbijanje epidemije bolesti izazvane nepoznatim sojem virusa „neuobičajen epidemiološki događaj“, medicinska doktrina zahteva da se postupa kao da je reč o najvećoj pretnji.⁵¹ Ova doktrina je od izuzetnog značaja za test srazmernosti. Naime, pretpostavka najveće opasnosti intervenciju države

48 Čl. 43, st. 1–3. Ustava Republike Srbije.

49 O načinu na koji ESLJP primenjuje ovaj test videti: Murdoch, J., 2012, 35–43.

50 Čl. 3. Zakona o crkvama i verskim zajednicama, *Sl. list RS*, br. 36/06, glasi:

Sloboda veroispovesti ili verskog uverenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su propisana Ustavom, zakonom i ratifikovanim međunarodnim dokumentima, a neophodna su u demokratskom društvu radi zaštite javne bezbednosti, javnog reda, morala i zaštite slobode i prava drugih.

Verska sloboda se ne sme koristiti tako da ugrožava pravo na život, pravo na zdravlje, prava dece, pravo na lični i porodični integritet i pravo na imovinu, niti tako da se izaziva i podstiče verska, nacionalna ili rasna netrpeljivost.“

51 O fenomenu nepoznatog epidemiološkog događaja videti: Radosavljević, V., Belojević, G., (2012), Unusual Epidemic Events: A New Method of Early Orientation and Differentiation Between Natural and Deliberate Epidemics, *Public Health*, 126, pp. 77–81; Hunger, I. et al. in: Hunger, I. et al., (eds.), 2013, *Biopreparedness and Public Health. Exploring Synergies*, Dordrecht, Springer, pp. 221–225.

čini neophodno potrebnom i srazmernom ako se intervencijom sprečava neka verska aktivnost, za koju se sa najvećom verovatnoćom može pretpostaviti da nosi rizik od masovnog zaražavanja. (Ovo je za sada samo načelan stav, a nešto kasnije ćemo videti kako se on operacionalizuje u specifičnom slučaju pričešćivanja.)

Međutim, izvesne nedoumice pojavile su se u javnosti usled veoma površnog i neadekvatnog tumačenja pojedinih odredaba Ustava Republike Srbije. To tumačenje najbolje je artikulirano u jednom apelu upućenom početkom aprila poglavaru SPC patrijarhu Irineju. Naime, nezadovoljni činjenicom da dugotrajna zabrana kretanja koja se protezala na uskršnje praznike onemogućava pravoslavne vernike da prisustvuju liturgiji i da se pričešćuju, potpisnici apela su poglavara SPC „kolenopreklono“ molili da upozori državne vlasti

„da bi prema čl. 202. Ustava Republike Srbije svako ograničenje slobode veroispovesti bilo protivustavno, pošto u uslovima vanrednog stanja sloboda veroispovesti ujemčena čl. 43. Ustava ima karakter apsolutnog prava. Upozorite državne vlasti“, ističe se u apelu, *„da u uslovima vanrednog stanja ne smeju zloupotrebiti st. 4. čl. 43. Ustava Republike Srbije, koji predviđa da se izuzetno zakonom mogu propisati izvesna ograničenja slobode veroispovesti. Ni tada se, shodno čl. 18. Ustava, ne sme uticati na suštinu zajemčenog prava, tako što bi se pravoslavni vernici potpuno lišili prava učešća na bogoslužjenju, a to se prema čl. 202. Ustava posebno ne može učiniti uredbama sa zakonskom snagom, koje se donose tokom vanrednog stanja.“*⁵²

Ovim apelom obuhvaćeno je sve što je relevantno za dalju analizu, a svaku od tvrdnji iz apela moguće je i potrebno detaljno dekonstruisati, što će nas dovesti do odgovora na pitanje o pravu države da u vanrednom stanju, u uslovima epidemije, ograniči slobodu veroispovesti u konkretnim oblicima njenog ispoljavanja.

52 Molba Patrijarhu srpskom: Odbranite pravo svoje pastve na Liturgiju, *Stanje stvari*, (<https://stanjestvari.com/2020/04/03/molba-patrijarhu-srpskom/> 20. 4. 2020). Sa najvažnijim tvrdnjama iznetim u ovom apelu saglasan je stav da u režimu vanrednog stanja proglašenog u Srbiji postoji problem koji se tiče *„ustavne odredbe da mere odstupanja od ljudskih prava ni u kojem slučaju nisu dozvoljene u pogledu slobode veroispovesti (čl. 202 i 43). To znači da se 'policijskim satom' ili drugim aktom ne mogu sprečiti građani da pohađaju versku službu. Ograničenje ili ukidanje slobode kretanja ne može se odnositi na odlazak i boravak na obredu u verskom objektu, jer bi to značilo ograničenje slobode veroispovesti, a za tako šta nužno je promeniti Ustav (ne može se menjati za vreme vanrednog stanja).“*

Orlović, S., Verujem cenjena glavo da si i učio pravo, Komentar dana, 14. 4. 2020, *Nova srpska politička misao*, (<http://www.nspm.rs/komentar-dana/verujem-cenjena-glavo-da-si-i-ucio-pravo.html?alphabet=1>, 3. 5. 2020).

3.2. SLOBODA VEROISPOVESTI U VANREDNOM STANJU

Prema članu 202. Ustava Republike Srbije, u uslovima vanrednog stanja mere odstupanja „ni u kom slučaju nisu dozvoljene“ u pogledu prava zajemčenih članom 43. Ustava. Marijana Pajvančić u *Komentar Ustava Republike Srbije* problematizuje odnos odredaba iz čl. 202. i 43. Ustava na sledeći način:

„Pitanje koje se postavlja u vezi s načinom na koji Ustav reguliše ograničenje slobode misli, savesti, uverenja i veroispovesti jeste odnos između ustavne odredbe koja izričito zabranjuje odstupanje od slobode misli, savesti i veroispovesti, i za ove slobode rezerviše režim apsolutno zaštićenih prava (čl. 202 st. 4) i, s druge strane, takođe izričite ustavne odredbe (čl. 43 st. 4) koja dopušta ograničenje slobode ispoljavanja uverenja i veroispovesti u redovnim prilikama iz razloga navedenih u Ustavu. Da li je u redovnim prilikama moguće ograničiti slobode od kojih nije dopušteno odstupanje ni u vanrednom stanju ili ratu?“⁵³

Ipak, Pajvančićeva nije dalje elaborirala ovo zanimljivo pitanje.

Da bi se ispravno razumela odredba sadržana u članu 202. Ustava, najbolje će poslužiti relevantna tumačenja analognih odredaba MPGPP-a. Naime, ovaj instrument uvodi jednu novinu u odnosu na dotadašnje međunarodne izvore prava ljudskih prava, a to je upravo zabrana derogiranja slobode misli, savesti i veroispovesti u okolnostima proglašenog vanrednog stanja. Time je proširen krug sloboda i prava koja u istim okolnostima (vanredno stanje) ne mogu biti derogirana prema odredbama Evropske konvencije, koja ovom garancijom nije obuhvatila pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti,⁵⁴ dok se Univerzalna deklaracija specifičnim okolnostima vanrednog stanja nije ni bavila. Dakle, članom 4. MPGPP propisano je sledeće:

„1. U doba kada opstanak nacije ugrozi izvanredna javna opasnost, koja je proglašena zvaničnim putem, države ugovornice ovog Pakta mogu preduzeti, u obimu strogo određenom zahtevima situacije, mere kojima se ukidaju obaveze predviđene u ovom Paktu...

2. Prethodna odredba ne daje ovlašćenje ni na kakvo odstupanje od članova [...] i 18.“

53 Pajvančić, M., 2009, *Komentar Ustava Republike Srbije*, Beograd, Fondacija Konrad Adenauer, str. 60.

54 Prema *Evropskoj konvenciji* u vanrednom stanju derogirane ne mogu biti garancije prava na život, zabrane mučenja i nečovečnog i ponižavajućeg postupanja i ponašanja, zabrane ropstva i prinudnog rada i kažnjavanja samo na osnovu zakona. Vide ti: Beširević, V., u: Popović, D., Marinković, T., Radojević, M., (ur.), 2017, *Komentar Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Beograd, Službeni glasnik, str. 376–391.

Član 18. odnosi se, videli smo, i. a. na slobodu veroispovesti. Pošto je u garanciju koju sadrži ovaj član MPGPP već ugrađeno da sloboda ispoljavanja verovanja može da bude podvrgnuta „*jedino ograničenjima koja su predviđena u zakonu i koja su neophodna za zaštitu javne bezbednosti, poretka, zdravlja i morala, ili osnovnih sloboda i prava drugih lica*“, to je nesporan stav doktrine da „*kvalifikovanje odredbe Pakta kao nederogabilne ne znači da nikakva ograničenja ili uskraćivanja ne mogu nikada da budu opravdana. Referisanje u članu 4, paragraf 2. na član 18, odredbu koja uključuje specifičnu klauzulu ograničenja u svom 3. paragrafu, pokazuje da je dopuštenost ograničenja nezavisna od pitanja derogabilnosti*“.⁵⁵

Uočićemo, naravno, razliku u dikciji između MPGPP i Ustava Srbije: član 18. MPGPP zabranjuje „odstupanje od članova“ koje nabroja, a Ustav Srbije „od prava garantovanih“ nabrojanim članovima. Ovo, razume se, i stvara kontroverzu koju je uočila i Pajvančićeva, naime da se u vanrednom stanju ne dopušta derogiranje prava koje se čak i u redovnim prilikama može ograničiti.⁵⁶

Međutim, zabrana ograničenja slobode veroispovesti u vanrednom stanju doktrinarno je neodrživa. Duh i slovo ustavnog teksta moraju biti u punoj unutrašnjoj saglasnosti. Pravno bi bilo besmisleno onemogućavati ograničenje nekog prava u okolnostima vanrednog stanja (kada je ograničenje ljudskih prava inače dopušteno u većoj meri nego u redovnom stanju), a da ograničenje tog istog prava bude moguće u redovnim prilikama. Štaviše, ako je slobodu veroispovesti moguće u redovnim prilikama ograničiti iz određenih razloga (život i zdravlje ljudi, moral demokratskog društva, sloboda i prava građana, sprečavanje izazivanja ili podsticanja verske, nacionalne ili rasne mržnje i dr.) koji predstavljaju nadređenu vrednost (ili cilj) u odnosu na slobodu veroispovesti, onda je tim pre to moguće u vanrednom stanju koje je proglašeno upravo radi zaštite te nadređene vrednosti, odnosno cilja. Konačno, iako ta činjenica nema naročiti neposredni značaj, u konkretnoj situaciji nije bez ironije da je dopuštenost ograničenja slobode misli, savesti i veroispovesti radi zaštite javnog zdravlja upravo i predviđena radi prevencije nepoželjnih ishoda u uslovima epidemija i drugih oblika opasnosti od širenja bolesti.⁵⁷

55 “*[T]he qualification of a Covenant provision as a non-derogable one does not mean that no limitations or restrictions would ever be justified. The reference in article 4, paragraph 2, to article 18, a provision that includes a specific clause on restrictions in its paragraph 3, demonstrates that the permissibility of restrictions is independent of the issue of derogability.*” Joseph, S., Castan, M., 2013, *The International Covenant on Civil and Political Rights*, 3rd edition, Oxford, New York, Oxford University Press, pp. 915–916.

56 Pajvančić, M., 2009, str. 60.

57 Nowak, M., Vospernik, T., 2006, Permissible Restrictions on Freedom of Religion or Belief, in: Lindholm, T., Durham Jr., W. C., Tahzib-Lie, B. G., *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*, pp. 147–172.

Dakle, potrebno nam je takvo tumačenje ustavnih odredaba da obezbeđuje njihovu unutrašnju koherentnost, odnosno koherentnost ustavnog teksta. To se postiže razumevanjem da je garantovano pravo sadržano, takoreći, u čitavoj odredbi člana 43. kao jedinstvenoj celini: uz unutrašnji (*forum internum*) i spoljašnji (*forum externum*) aspekt slobode veroispovesti dolazi i pravo građanina da *forum externum* (obred, odlazak na liturgiju, pričešćivanje)⁵⁸ ne bude nikada ograničen iz nekog drugog razloga već iz jednog ili više od taksativno navedenih. I garantovana sloboda i garancija ograničenja isključivo iz taksativno nabrojanih razloga čine (u nomotehničkom smislu) jedinstvenu garanciju prava na slobodu veroispovesti, odnosno prava garantovanog članom 43. Odredba o nemogućnosti odstupanja od prava garantovanih članovima navedenim u članu 202. Ustava znači visoku zaštitu slobode veroispovesti i u vanrednom stanju, pošto ni tada tako celovito definisano pravo ne može biti derogirano. Odnosno, mora se poštovati pravo građanina da njegova sloboda veroispovesti ne bude ograničena iz bilo kog drugog razloga osim taksativno navedenih u članu 43. Ustava. Drugačije tumačenje ovih ustavnih normi značilo bi, iz navedenih razloga, da je ustavni tekst nelogičan,⁵⁹ a to je doktrinarno neprihvatljivo.

I ne samo to: drugačije tumačenje navedenih ustavnih odredaba bilo bi u suprotnosti s navedenim međunarodnim ugovorima, koji takođe predviđaju, kako je pokazano, da se ispoljavanje verovanja može i, štaviše – mora ograničiti u slučaju potrebe zaštite zdravlja ljudi. Naime, priznavanje ovog dobra kao nadređenog slobodi ispoljavanja veroispovesti znači obavezu države da se stara o zdravlju ljudi kao njihovom pravu, bez obzira na eventualno ograničenje pomenute slobode. To proističe iz MPESKP-a, koji predviđa da mere koje će „članice ovog pakta preduzeti u cilju obez-

58 Drugačijeg mišljenja je Zoran Čvorović, sa Pravnog fakulteta u Kragujevcu, koji ističe da „[b]ogosluzbeni čin, kao što je pričešće, inspirisan religijom ili uverenjem spada u unutrašnju slobodu veroispovesti“ pa otuda „niti bi država mogla da odredi način pričešćivanja, niti bi mogla da zbog postojećeg predanjskog vida pričešćivanja kazni vernike ili sveštenike zbog navodnog nepoštovanja antiepidemijskih mera.“ Tasić, J., 2020, Policija nezakonito upadala u crkve, *Danas Online*, (<https://www.danas.rs/drustvo/policija-nezakonito-upadala-u-crkve/>, 10. 5. 2020).

59 Po analogiji sa čl. 43. isto važi i za čl. 32. Ustava koji predviđa da se u sudskom postupku „[j]avnost... može isključiti tokom čitavog postupka koji se vodi pred sudom ili u delu postupka, samo radi zaštite interesa nacionalne bezbednosti, javnog reda i morala u demokratskom društvu, kao i radi zaštite interesa maloletnika ili privatnosti učesnika u postupku, u skladu sa zakonom.“ Pošto je i pravo garantovano čl. 32. u vanrednom stanju zaštićeno istim članom Ustava kao i pravo iz čl. 43, posledica shvatanja ograničenja sadržanog u čl. 202, kakvo je sadržano u interpretacijama s kojima u ovom radu plemišemo, bila bi da se, primera radi, suđenje, na kojem prisustvo javnosti ugrožava interes nacionalne bezbednosti, u vanrednom stanju ipak mora održati javno, čak i u uslovima vanrednog stanja proglašenog upravo radi zaštite nacionalne bezbednosti.

beđenja punog ostvarenja ovog prava“ treba da obuhvate, između ostalog, i „profilaksije i lečenja epidemičkih, endemičkih, profesionalnih i drugih oboljenja, kao i borbu protiv ovih bolesti“.⁶⁰ I ova obaveza upućuje na to da se odredbe Ustava Srbije moraju tumačiti na način koji je u ovom radu sugerisan, kako bi bile u skladu s navedenim međunarodnim ugovorima.⁶¹ Sloboda veroispovesti ne može biti nadređena pravu na zdravlje.

3.3. SUŠTINA GARANTOVANOG PRAVA

Ustav Republike Srbije u članu 18, na koji se pozivaju pisci i potpisnici pomenutog apela upućenog patrijarhu Irineju, sadrži opštu odredbu kojom se garantuje, u vezi sa Ustavom zajemčenim pravima, da se zakonom „može propisati način ostvarivanja ovih prava samo ako je to Ustavom izričito predviđeno ili ako je to neophodno za ostvarenje pojedinog prava zbog njegove prirode, pri čemu zakon ni u kom slučaju ne sme da utiče na suštinu zajemčenog prava.“⁶² Na prvi pogled, ova odredba mogla bi delovati kao svemoćno sredstvo prevencije svakog ograničenja slobode veroispovesti koje bi u konkretnoj situaciji (vanredno stanje) eventualno bilo uvedeno: liturgija i pričešćivanje su, nesumnjivo, sama suština verskog života hrišćana, a pošto je tokom vanrednog stanja bilo onemogućeno održavanje sednica Narodne skupštine, jedino nadležne za donošenje zakona, to nikakav zakon nije bilo ni moguće doneti. Zato su pisci apela želeli da ovu odredbu iskoriste, naročito naglasivši: (1) da se i inače samo zakonom i samo izuzetno može ograničiti sloboda veroispovesti; (2) da se čak ni u uslovima te izuzetnosti „ne sme uticati na suštinu zajemčenog prava“; (3) da se to „posebno ne može učiniti uredbama sa zakonskom snagom, koje se donose tokom vanrednog stanja“.

Što se tiče prve i treće tvrdnje, one su netačne iz razloga što se zakonom mogu smatrati i uredbе koje Vlada donese u uslovima vanrednog stanja. Pošto je već objašnjeno da se slobodno izražavanje veroispovesti i u vanrednom stanju može ograničiti, onda su forme tog ograničenja svi oni akti koje donose bilo Narodna skupština, bilo Vlada, zavisno od ispunjenosti uslova iz člana 200, koji reguliše način uvođenja vanrednog stanja.

60 Čl. 12. MPESKP.

61 „[N]eispunjavanje međunarodne obaveze vodi međunarodnoj odgovornosti države, bez obzira šta domaći propisi kažu. Zato je posebno važno da se odredba o suprematiji Ustava nad ratifikovanim međunarodnim ugovorima ne primenjuje tako kao da omogućava da se Ustav tumači bez osvrtnja na pravila međunarodnog prava. Naprotiv, Ustav treba tumačiti tako da se izbegne kolizija domaćih normi i obavezujućih pravila međunarodnog prava.“ Dimitrijević, V. et al., 2012, *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, str. 67.

62 Molba Patrijarhu srpskom: Odbranite pravo svoje pastve na Liturgiju, *Stanje stvari*, (<https://stanjestvari.com/2020/04/03/molba-patrijarhu-srpskom/>, 20. 4. 2020).

Primera radi, Evropski sud za ljudska prava pod zakonom u smislu člana 9. Konvencije podrazumeva širi krug akata nadležnih organa, uz uslov da je reč o konsolidovanom pravnom poretku koji isključuje arbitrarne i nepredvidljive akte.⁶³

Nešto komplikovanije je jedino pitanje koje se odnosi na „suštinu prava“, koja je u pomenutom apelu shvaćena kao učešće na liturgijama i pričešćivanje, što je, videli smo, zaista *sine qua non* pravoslavnog hrišćanskog života. Ova odredba iz člana 18. Ustava Srbije verovatno je preuzeta iz nemačkog Osnovnog zakona: „*Na suštinu osnovnog prava ne može se ni u kom slučaju uticati*“ (propisivanjem vršenja prava – prim. S. M.).

Ovde je reč o potencijalno važnoj garanciji, ali u biti dosta fluidnoj, bez jasnih pravnih konsekvenci. Kada je reč o nemačkoj jurisprudenciji, široko je rasprostranjeno shvatanje da odredba ne obezbeđuje dodatnu zaštitu protiv ograničenja prava.⁶⁴ Kako se određuje sadržaj suštine prava veoma je problematično pitanje, ali je nesporno da je određivanje suštine prava na samom ustavotvorcu.⁶⁵ Sledeći ovo shvatanje u slučaju slobode veroispovesti, pomenuta „suština prava“ svakako nije neka dogmatska suština jedne ili druge religije, već je reč o pravnoj suštini garantovanog prava. Normativna aktivnost države ne sme da utiče na tu pravnu suštinu, kompromitujući je zakonskim propisom. Ta pravna suština zajemčnog prava je ona koja podjednako važi za pripadnike svih crkava i verskih zajednica u smislu Ustava i zakona. Sekularna država ne može arbitrirati u tome šta je dogmatska suština veroispovedanja, koje uključuje i praktikovanje vere. Ali ni verska zajednica ne može sama, prema svojim kriterijumima, da odredi šta je, sa stanovišta Ustava, suština prava na slobodu veroispovesti. Dogmatska suština veroispovedanja i suština prava na slobodno veroispovedanje nisu ista kategorija.

U kontekstu člana 18, smisao nepovredivosti suštine prava zajemčnog članom 43. je sledeća: država svojim aktom ne može propisati način ostvarenja niti jednog aspekta slobode veroispovesti (takvo nešto Ustav i ne predviđa), osim kada je reč o dopuštenom ograničenju koje je moguće u bilo kom aspektu njene spoljašnje manifestacije, pod pretpostavkom ispunjenosti nekog od taksativno navedenih razloga ograničenja (što Ustav izričito predviđa). Ovo bi bio, uslovno govoreći, formalni smisao pomenu-te garancije. Ako aktom nadležnog organa bude propisan način ostvarenja

63 Murdoch, J., 2012, p. 36; Marinković, T., u: Popović, D. (ur.), 2017, str. 230–232. Evropski sud za ljudska prava (dalje: ESLJP).

64 Navedeno prema: Venter, F., 2001, *Constitutional Comparison: Japan, Germany, Canada and South Africa As Constitutional States*, Dordrecht, Kluwer Law International, p. 185.

65 Fleiner, T., Basta Fleiner, L., 2009, *Constitutional Democracy in a Multicultural and Globalised World*, Berlin, Heidelberg, Springer-Verlag, pp. 201–202.

prava, kojim se načinom pravo legitimno ograničava (iz razloga koji *numerus clausus* dopuštenih razloga ograničenja predviđa) takvim aktom se ne povređuje ni na koji način suština garantovanog prava (jer su baš ta i samo ta ograničenja sastavni deo suštine garantovanog prava). S druge strane, garancija da pravo neće biti ograničeno u materijalnom smislu zapravo je sadržana u zahtevu da zakonsko propisivanje načina vršenja prava bude neophodno u demokratskom društvu. U najkraćem, prema doktrini oko koje nema nesuglasica u nemačkom pravu, iz kojeg ova garancija i potiče, „[s]uština osnovnog prava (*Grundrecht*) počinje tamo gde se [...] završavaju mogućnosti dozvoljenog ograničenja. S obzirom na to da je nedopušteno ograničenje osnovnog prava (*Grundrechtsbegrenzung*) već samo po sebi protivustavno (*verfassungswidrig*), to član 19, paragraf 2. Osnovnog zakona [i. e. garancija nepovredivosti suštine prava – prim. S. M.] ima samo deklarativno značenje“.⁶⁶

3.4. PRAVO DRŽAVE DA OGRANIČAVAJUĆE INTERVENIŠE U DOMENU SLUŽENJA LITURGIJA I PRIČEŠĆIVANJA

Ostalo je da konačno odgovorimo na pitanje da li državni organi Republike Srbije (ali i bilo koje države u kojoj postoje slična ustavna rešenja i u kojoj su na snazi isti međunarodni ugovori) imaju pravo da neposredno ograničavajuće intervenišu u domenu konkretnih verskih praksi (u našem slučaju – u služenju liturgije i obreda pričešćivanja) u uslovima vanrednog stanja. Dakle, još jednom treba podvući da mere koje su bile preduzete u konkretnoj situaciji nisu imale za cilj ograničenje slobode veroispovesti ni u jednom segmentu, već je do toga dolazilo posredno. Međutim, zanima nas i da li je, radi postizanja ciljeva zaštite života i zdravlja ljudi, u uslovima dovoljno teškim da imaju karakter „opasnosti koja ugrožava opstanak [...] građana“ i zahtevaju proglašenje vanrednog stanja, država ovlašćena da neposredno ograniči samu slobodu veroispovesti u njenom manifestovanju.

Ovom pitanju je najbolje pristupiti iz perspektive koja je po slobodu veroispovesti najpovoljnija. Počecemo od nespornog stanovišta da država poštuje verovanje crkvenih ljudi i vernika da prisustvo na liturgiji i pričešćivanje većeg broja ljudi korišćenjem istih predmeta, čak ni u uslovima epidemije, nije rizično ponašanje, budući da krv i telo Isusa Hrista za verujuće ljude ne mogu biti izvor zaraze. Međutim, poštovanje ovog stava ne može, čak ni u slučaju „kooperativne odvojenosti“, ići do granice

66 Hesse, K., 1999, *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Heidelberg, Müller Verlag, p. 149.

da sama država prihvata njegovu istinitost: država samo prihvata da neki ljudi veruju u njegovu istinitost, dok je ona sama u odnosu na to verovanje, u najpovoljnijem mogućem shvatanju po versku slobodu, neutralna. Ona je, štaviše, i benevolentno neutralna, zbog čega snažno štiti slobodu veroispovesti. S neutralnim stavom države saglasni su i predstavnici crkve kada tvrde „*da se država ne bavi niti može da se bavi sadržajem i načinom vršenja svete Liturgije i drugih crkvenih bogoslužjenja*“.⁶⁷

Ne ulazeći, dakle, u istinitost verske dogme o pričešću i njegovim potencijalnim efektima, država ipak mora prepoznati da se radi o praksi kakva, u svim drugim slučajevima (koji nisu pričešćivanje), nedvosmisleno predstavlja rizik od širenja zaraze. U očiglednom konfliktu naučnog stanovišta (na kojem država zasniva svoj legitimni paternalizam⁶⁸ i štiti živote i zdravlje ljudi) i crkvenog verovanja (u pogledu kojeg je neutralna) za državu proizlazi formalna (saznajna) neizvesnost, koja je, međutim, u pogledu zaštite života i zdravlja ljudi nedopustiva: država jednostavno ne može dozvoliti da u slučaju postojanja neizvesnosti po ovako značajnom pitanju primenjuje načelo *in dubio pro libertate*. Ova neizvesnost, razume se, postoji uvek u slobodnom društvu (u raznim oblastima života), ali njeno postojanje nije uvek pravno relevantno, već to postaje u izuzetnim okolnostima, kakve se stiču, primera radi, u uslovima epidemije. Iako je nedvosmisleno povoljnija strategija da se merama opšteg karaktera obezbedi otklanjanje rizičnog ponašanja, iz navedenih razloga država ima osnova i da se pozove na odredbu iz stava 4. člana 43. Ustava i da u cilju zaštite nadređene vrednosti života i zdravlja ljudi interveniše tako što će neposredno onemogućiti prisustvo liturgijama većeg broja lica od propisanog u uslovima epidemije i naložiti da crkva bilo izmeni način na koji vrši pričešćivanje u uslovima epidemije, bilo obustavi obrede pričešćivanja, ako postoji rizik da neće biti moguće obezbediti da obred bude usklađen sa epidemiološkim zahtevima (bez okupljanja većeg broja ljudi i na način koji ne bi podrazumevao rizičnu upotrebu istog predmeta, kao ni druge forme ponašanja koje prate ritual, kao što su razna celivanje).

Zaključak o dopuštenosti da država interveniše u smislu koji je sugerisan u ovom članku u saglasnosti je s relevantnom praksom ESLJP-a, koja je značajna za pravni sistem Republike Srbije, budući da je Konvencija ratifikacijom postala njegov integralni deo, a sudska praksa – Ustavom

67 Saopštenje za javnost Svetog Arhijerejskog Sinoda, (http://www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_svetog_arhijerejskog_sinoda_4, 18. 4. 2020).

68 O oblicima paternalizma videti: Le Grand, J., New, B., 2015, *Government Paternalism. Nanny State or Helping Friend?*, Princeton, Princeton University Press.

predviđena smernica za domaće pravosuđe u tumačenju ustavom garantovanih ljudskih prava.⁶⁹ U predmetu *Refah Partisi and Others v. Turkey*, ESLJP je zauzeo stav da odlukom Ustavnog suda Turske, kojom je zabranjen rad Refah partije na osnovu njenog programa koji je narušavao princip sekularnosti (partija se zalagala za paralelno uvođenje šerijatskog prava u pravni poredak Turske), nije prekršena Konvencija.⁷⁰

Tačka vezivanja s pitanjem kojim se bavi ovaj rad jeste činjenica da se radi o problemima koji involviraju (iako na različite načine) religiju. U oba slučaja radi se o oblicima ispoljavanja religijskog uverenja koji se, potencijalno, tiču daleko šireg kruga ljudi od neposredno angažovanog u konkretnom ispoljavanju uverenja. Suština je u očiglednom stavljanju u privilegovan položaj određene grupe građana (u slučaju primene šerijatskog prava – povlašćeni su pripadnici islamske veroispovesti, a u slučaju tolerisanja nepoštovanja propisanih mera u slučajevima njihovog kršenja zbog prisustva pravoslavnom verskom obredu – privilegovani su pravoslavni vernici, budući da su u drugim slučajevima nepoštovanja mera reagovali državni organi). Nalazeći da je takvo privilegovanje u suprotnosti sa zabranom diskriminacije, ESLJP je posebno naglasio da „vladavina prava podrazumeva da su sva ljudska bića jednaka pred zakonom, u njihovim pravima i njihovim obavezama“, da „u demokratskom društvu sloboda manifestovanja religije može biti ograničena [...] u cilju koji doprinosi zaštiti prava drugih, reda i javne bezbednosti“, kao i da bi država izneverila svoju ulogu garanta individualnih prava i sloboda ukoliko bi dozvolila da se pojedinci rukovode „ne pravilima koje postavlja država vršeci pomenutu ulogu, već statičnim zakonima postavljenim od strane religije“. ⁷¹ Ukratko, niko se ne može osloniti na garancije slobode na način da ugrozi demokratiju i vladavinu prava.⁷²

Najzad, vraćajući se na predmet ovog rada, treba istaći da se pored naglašene obaveze države da zaštiti život i zdravlje ljudi, ne sme zaboraviti načelo zabrane diskriminacije, koje se grubo narušava u slučaju tolerisanja od strane države ponašanja jedne verske grupe, uz istovremeno kažnjavanje istovetnog ponašanja (nepoštovanje epidemioloških propisa) drugih građana.

69 Čl. 15, st. 2. i čl. 18, st. 3. Ustava Republike Srbije.

70 Boyle, K., 2004, *Human Rights, Religion and Democracy: The Refah Party Case*, *Essex Human Rights Review*, 1, pp. 1–16; Beširević, V., *A Short Guide to Militant Democracy: Some Remarks on the Strasbourg Jurisprudence*, in: Benedek, W. *et al.*, (eds.), 2012, *European Yearbook of Human Rights*, Intersentia, NW Verlag, pp. 243–258.

71 ECtHR, *Refah Partisi and Others v. Turkey*, no. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98 [GC], Judgment of 13 February 2003, paras. 43, 49, 70.

72 Beširević, V., in: Benedek, W. *et al.*, (eds.), 2012, pp. 248.

4. ZAKLJUČAK

U bitno izmenjenim okolnostima u odnosu na uobičajenu svakodnevicu, s mnogim nepoznatim izazovima (od kojih je nepoznati soj virusa, iako inicijalno najvažniji, ipak samo jedan element) neminovno se javljaju i novi oblici društvenih odnosa, ali i postojeći dobijaju novi kvalitet. Odnosi ateista i vernika, nauke i religije i prava i politike ispoljili su se u društvu pogođenom epidemijom i u formi konflikta povodom verske prakse pričešćivanja uz korišćenje istih predmeta za mnoštvo ljudi, što već duže vreme proizvodi kontroverze. Izostanak spremnosti (koja bi inače morala biti podrazumevana) da se osetljiva problemska situacija razreši na polju prava, koje i postoji zato da bi, na manje ili više elegantan, ali svakako najbolji mogući način razrešilo društvene konflikte, doveo je do nastanka faktičke situacije u kojoj su svi akteri – država, crkva i vernici – delovali neadekvatno. Ipak, obaveza države bila je najveća, budući da se od nje očekivao odgovarajući odgovor na izazove.

„Kooperativna odvojenost“ pokazala je na primeru odsustva odgovarajuće reakcije državnih organa na flagrantna kršenja propisanih mera, kao i na primeru izostanka potrebnih odluka državnih vlasti u vezi s pričešćivanjem svoju krajnje kontroverznu prirodu. Ona se očitovala u jednoj paradoksalnoj konstelaciji: s jedne strane, država je prećutno privilegovala SPC i njene vernike izostankom primerene reakcije državnih organa. Njihova reakcija bila je neophodna zbog nepoštovanja mera prilikom okupljanja vernika u grupama većim od dozvoljenih i zbog kršenja zabrane kretanja, pri čemu je u drugim slučajevima, koji se nisu ticali verskog sadržaja, reakcija državnih organa bila veoma snažna. S druge strane, baš tim privilegovanjem, zbog prirode same epidemiološke situacije, doveden je u opasnost daleko širi krug građana od onih koji su ispoljili rizično ponašanje, premda su upravo oni, iako privilegovani, bili više izloženi riziku od zaraze od onih koji su *de facto* bili diskriminirani. Takvi su, primera radi, pripadnici manjinskih verskih zajednica, kao što su katolici, koji su takođe proslavljali Uskrs, ali bez „verničke neposlušnosti“ i oslonca na benevolentnost države u slučaju nepoštovanja propisanih mera.

U opisanom kontekstu, sasvim je izostalo svrsishodno suočavanje s problemom od strane najodgovornijih učesnika, a pre svih – samih državnih organa iako je problem imao, kako sam nastojao da pokažem u ovom radu, racionalno rešenje u vidu legitimnog ograničenja slobode veroispovesti, koje bi nadišlo polemičke tonove i problem prevelo na polje pravnog rezona i zakonitog delovanja. Pošto je reč o situaciji u kojoj je postojala opasnost od težih posledica većih razmera (što je i uslovalo proglašenje vanrednog stanja) u kojoj je i moralno, ali i pravno nedopustiva

neizvesnost u pogledu života i zdravlja ljudi (što su vrednosti nadređene slobodi veroispovesti), intervencija je bila obaveza, a ne samo pravo države. Uostalom, bilo je sasvim neprimereno očekivanje da će vernici svojom voljom, na osnovu preporuke, poštovati epidemiološke mere. Takvo očekivanje, *in ultima linea*, ne uvažava ni ozbiljnost i dubinu verovanja.

Iako je u ovom radu bilo reči o merama države koje podrazumevaju određene zabrane, to ne znači da je neminovno reč o konfliktu državne zdravstvene politike i verskih praksi. Naprotiv, iskustvo je pokazalo da su raznovrsni oblici saradnje države s različitim akterima, uključujući verske zajednice, daleko delotvorniji, a neophodna ograničenja mogu biti suptilnija, a sa istim efektom. Kroz istoriju su poznati primeri odustajanja od određenog načina vršenja verskih obreda u vreme epidemija zaraznih bolesti, uključujući saglasnost religijskih zajednica (koje se tome inače protive) da tela preminulih od bolesti budu spaljena ili da se pomazanje zaraženog bolesnika na samrti vrši određenim predmetom, umesto neposredno rukom (što je inače zahtev), kao i niz sličnih primera. To sve, međutim, podrazumeva interdisciplinarni pristup u osmišljavanju mera, blagovremenu pripremu i svestranu otvorenost za saradnju i kompromis, a pre svega spremnost verskih zajednica da se prilagode merama borbe protiv bolesti.⁷³

LITERATURA

1. Adhar, R., 2013, Is Secularism Neutral?, *Ratio Juris*, 3.
2. Alkan, Y. S., 2015, *Facilitative Secularism: The Place of Religious Arguments in Public Political Debate*, Leicester, University of Leicester (rukopis doktorske disertacije), https://leicester.figshare.com/articles/Facilitative_secularism_the_place_of_religious_arguments_in_public_political_debate/10142606/1, 12. 4. 2020.
3. Avramović, S., Understanding Secularism in a Post-Communist State: Case of Serbia, in: Martínez-Torrón, J., Durham Jr., W. C., (eds.), 2015, *Religion and the Secular State: National Reports*, Madrid, Servicio de Publicaciones de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense.
4. Avramović, S., 2011, Poimanje sekularnosti u Srbiji – refleksije sa javne rasprave u Ustavnom sudu, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 2.
5. Bader, V., 1999, Religious Pluralism. Secularism or Priority for Democracy?, *Political Theory*, 5.
6. Beširević, V., A Short Guide to Militant Democracy: Some Remarks on the Strasbourg Jurisprudence, in: Benedek, W. *et al.*, (eds.), 2012, *European Yearbook of Human Rights*, Intersentia, NW Verlag.

73 Rodriguez-Dod, E. C., Marty, A. M., Marty-Nelson, E. M., 2017, Tears in Heaven: Religiously and Culturally Sensitive Laws for Preventing the Next Pandemic, *Catholic University Law Review*, 1, pp. 159–160.

7. Bhargava, R., 2014, How Secular is European Secularism?, *European Societies*, Vol. 16, No. 3.
8. Božić, M., 2013, *Laička republika*, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
9. Boyle, K., 2004, Human Rights, Religion and Democracy: The Refah Party Case, *Essex Human Rights Review*, 1.
10. Casanova, J., 1998, *Public Religions in the Modern World*, Chicago, London, University Chicago Press.
11. Dimitrijević, V. et al., 2012, *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava.
12. Draškić, M., 2013, Ustav Srbije: Striktna ili kooperativna odvojenost crkve i države?, *Sveske za javno pravo*, 4.
13. Fleiner, T., Basta Fleiner, L., 2009, *Constitutional Democracy in a Multicultural and Globalised World*, Berlin, Heidelberg, Springer-Verlag.
14. Fox, J., 2011, Separation of Religion and State and Secularism in Theory and in Practice, *Religion, State and Society*, Vol. 39, No. 4.
15. Fox, J., 2019, How Secular Are Western Governments' Religion Policies?, *Secular Studies*, 1.
16. Goodman, R. A. et al., (eds.), 2003, *Law in Public Health Practice*, New York, Oxford University Press.
17. Gujaničić, D., 2012, Načelo svetovnosti države u Srbiji, *Politička revija*, 34.
18. Hesse, K., 1999, *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Heidelberg, Müller Verlag.
19. Hunger, I. et al., in: Hunger, I. et al., (eds.), 2013, *Biopreparedness and Public Health. Exploring Synergies*, Dordrecht, Springer.
20. Joseph, S., Castan, M., 2013, *The International Covenant on Civil and Political Rights*, 3rd edition, Oxford, New York, Oxford University Press.
21. Laborde, C., 2017, *Liberalism's Religion*, Cambridge, London, Harvard University Press.
22. Le Grand, J., New, B., 2015, *Government Paternalism. Nanny State or Helping Friend?*, Princeton, Princeton University Press.
23. Mancini, S., Rosenfeld, M., 2014, *Constitutional Secularism in an Age of Religious Revival*, Oxford, Oxford University Press.
24. Marinković, T., Prilog za javnu raspravu o ustavnosti Zakona o crkvama i verskim zajednicama, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1.
25. McLeod, H., 2000, *Secularisation in Western Europe, 1848–1914*, Palgrave Macmillan.
26. Mikić, V., 2017, Svetovnost države u Ustavu Republike Srbije i njegovoj primeni, *Srpska politička misao. Posebno izdanje*.
27. Mitrović, P., 2015, Načelo svetovnosti u Republici Srbiji prema Ustavu iz 2006, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1.
28. Murdoch, J., 2012, *Protecting the Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion Under the European Convention on Human Rights. Council of Europe Human Rights Handbooks*, Strasbourg, Council of Europe.

29. Nowak, M., Vospernik, T., Permissible Restrictions on Freedom of Religion or Belief, in: Lindholm, T., Durham Jr., W. C., Tahzib-Lie, B. G., 2006, *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*.
30. Pajvančić, M., 2009, *Komentar Ustava Republike Srbije*, Beograd, Fondacija Konrad Adenauer.
31. Popović, D., (ur.), 2017, *Komentar Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Beograd, Službeni glasnik.
32. Popović, J., 1978, *Dogmatika pravoslavne crkve od Justina Popovića, Knj. 3, Eklisialogija: učenje o crkvi*, Valjevo, Manastir Čelije.
33. Radosavljević, V., Belojević, G., 2012, Unusual Epidemic Events: A New Method of Early Orientation and Differentiation Between Natural and Deliberate Epidemics, *Public Health*, 126.
34. Rakitić, D., 2015, Secularity and Religious Neutrality in the Context of Democracy – Origins and Concepts, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 2.
35. Robers, G., (ur.), 2012, *Država i Crkva u Evropskoj uniji*, Beograd, Pravoslavni bogoslovski fakultet.
36. Rodriguez-Dod, E. C., Marty, A. M., Marty-Nelson, E. M., 2017, Tears in Heaven: Religiously and Culturally Sensitive Laws for Preventing the Next Pandemic, *Catholic University Law Review*, 1.
37. Sajó, A., 2009, Constitutionalism and Secularism: The Need For Public Reason, *Cardozo Law Review*, 6.
38. Sajó, A., Preliminaries to a Concept of Constitutional Secularism, *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 6, No. 3–4.
39. Simović, D., Simeunović Patić, B., Normative Sacred Versus Real Desecularisation Road to (In)Tolerant and (Un)Violent Serbian Society, u: Jevtić, M., Veković, M., 2016, *10 godina časopisa „Politikologija religije“: Zbornik radova*, Beograd, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
40. Venter, F., 2000, *Constitutional Comparison: Japan, Germany, Canada and South Africa As Constitutional States*, Dordrecht, Kluwer Law International.
41. Zala, M., 2019, Secularism in Political Philosophy, *Oxford Encyclopaedia of Politics*, <https://oxfordre.com/politics/>, DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.1388.
42. Zuniga, J. M., Marks, S. P., Gostin, L. O., (eds.), 2013, *Advancing the Human Right to Health*, Oxford, Oxford University Press.

PROPISI

1. Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, *Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 7/71.
2. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, *Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 7/71.
3. Odluka o proglašenju vanrednog stanja, *Sl. glasnik RS*, br. 29/20.

4. Savet Evrope, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, *Sl. list SCG – Međunarodni ugovori*, br. 9/03, 5/05 i 7/05 i *Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 12/10 i 10/15.
5. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, UN dok, 217 (III) A, Pariz, 10. decembar 1948.
6. Uredba o merama za vreme vanrednog stanja, *Sl. glasnik RS*, br. 31/20, 36/20, 38/20, 39/20, 43/20, 47/20, 49/20, 53/20, 56/20, 57/20, 58/20 i 60/20.
7. Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 98/06. (Sec: https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html).
8. Zakon o crkvama i verskim zajednicama, *Sl. glasnik RS*, br. 36/06.

SUDSKA PRAKSA

1. ECtHR, *Lautsi and Others v. Italy*, no. 30814/06, Judgment of 18 March 2011 [GC], para. 116.
2. ECtHR, *Refah Partisi and Others v. Turkey*, no. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98 [GC], Judgment of 13 February 2003, paras. 43, 49, 70.
3. Ustavni sud Republike Srbije, IY3-455/2011, presuda od 16. 1. 2013, *Sl. glasnik RS*, 23/13, (Sec: <http://www.ustavni.sud.rs/page/predmet/sr-Latn-CS/8389/>), 3. 5. 2020).

IZVORI SA INTERNETA

1. Antonić, S., 2020, Uskršnja autošovinistička histerija i poplava doušništva, *Nova srpska politička misao*, (<http://www.nspm.rs/kolumne-slobodana-antonica/uskršnja-autosovinistička-histerija-i-poplava-dousnistva.html>, 5. 5. 2020).
2. Crkva puna usred policijskog časa: Imamo prećutnu dozvolu, *NovaS*, (<https://nova.rs/drustvo/uprkos-policijskom-casu-vernici-izasl-na-sluzbu/>), 19. 5. 2020).
3. J. T., 2020, Prvo hapšenje zbog vernika na liturgiji, *Danas Online*, (<https://www.danas.rs/drustvo/prvo-hapsenje-zbog-vernika-na-liturgiji/>), 10. 5. 2020).
4. Kišjuhas, A., 2020, Religija protiv zdravlja, *Danas Online*, <https://www.danas.rs/kolumna/aleksej-kisjuhas/religija-protiv-zdravlja/>, 30. 4. 2020.
5. Mediji: U crkvi u Petrovaradinu dvadesetak vernika, nepoznati snimali novinare, *N1*, (<http://rs.n1info.com/Vesti/a590776/Mediji-Crkva-u-Petrovaradinu-puna-nepoznati-snimali-novinare.html>), 19. 5. 2020).
6. Orlović, S., 2020, Verujem cenjena glavo da si i učio pravo, Komentar dana, 14. april 2020, *Nova srpska politička misao*, (<http://www.nspm.rs/komentar-dana/verujem-cenjena-glavo-da-si-i-ucio-pravo.html?alphabet=l>), 3. 5. 2020).
7. *Saopštenje za javnost Svetog Arhijerejskog Sinoda*, (http://www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_svetog_arhijerejskog_sinoda_4), 18. 4. 2020).
8. *Saopštenje za javnost Svetog Arhijerejskog Sinoda*, (http://www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_svetog_arhijerejskog_sinoda_5), 28. 4. 2020).

9. Sekulović, V., 2020, Ruski rulet sa životima vernika, *Danas Online*, (<https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/ruski-rulet-sa-zivotima-vernika/>, 18. 4. 2020).
10. Sribljanović, B., 2020, Moć elite, *Javni servis*, (<https://javniservis.net/komentar/biljana-sribljanovic-moc-elite/>, 20. 4. 2020).
11. Tasić, J., 2020, Policija nezakonito upadala u crkve, *Danas Online*, (<https://www.danas.rs/drustvo/policija-nezakonito-upadala-u-crkve/>, 10. 5. 2020).
12. Tasić, J., 2020, Policija kontroliše beogradske crkve, *Danas Online*, (<https://www.danas.rs/drustvo/policija-kontrolise-beogradske-crkve/>, 19.5. 2020).
13. U pojedinim crkvama pričešćivanje i za Uskrs, vernici sa kućnim ljubimcima otišli u crkve, *Insajder*, (<https://insajder.net/sr/sajt/vazno/17997/>, 19. 5. 2020).

WALKING A TIGHTROPE: ON THE CONSTITUTIONALITY OF LIMITING FREEDOM OF WORSHIP UNDER THE STATE OF EMERGENCY DECLARED IN THE REPUBLIC OF SERBIA CAUSED BY THE EPIDEMIC OF COVID-19

Srđan Milošević

SUMMARY

This paper offers an answer to the following question: is the government authorized to intervene into the field of the religious freedom during the state of emergency, declared under the pressure of the ongoing epidemics, given the fact that the particular religious ritual – the holy communion – presupposes an epidemiologically risky practice. The main controversy stems from the conflicting positions taken by the religious dogma and scientific evidence: theology explicitly posits that the ritual of the holy communion cannot be considered risky behavior, even though practiced by using the very same object being put into the oral cavity (*cavitas oris*) of all participants of the ritual. A scientific approach contradicts this. At first sight, another controversial issue is the constitutional one: the 2006 Serbian Constitution explicitly guarantees non-derogability of religious freedom during the state of emergency, although the Constitution itself in Article 43 does not envisage freedom of religion as an absolute right.

In this paper, I have argued that the state not only has been authorized but has been obliged to forbid (at least *in ultima linea*), the dangerous religious practices. The fact that the Constitution guarantees religious freedom during the state of emergency, poses no obstacles to state intervention because the right to religious freedom, guaranteed in Article 43, provides the legitimate reasons for the limitation of this right, including the limitation of public health protection. The limitations are restricted to the *numerus clauses* of the legitimate reasons, meaning that a religious

freedom cannot be limited for any other reason, but the one among the precisely mentioned in the Constitution. This kind of constitutional interpretation also eliminates an insurmountable and unacceptable inconsistency among the constitutional provisions as well as the inconsistent interpretation that the same right might be limited under the normal circumstances, but cannot be limited during the state of emergency.

Key words: secularity, secularism, religious freedom, limitation of freedom, Constitution of the Republic of Serbia, epidemics of Covid-19, holy communion.

Dostavljeno Uredništvu: 18. maja 2020. godine

Prihvaćeno za objavljivanje: 26. juna 2020. godine